

Черненко І.М.

СЛОВОТВІРНА ДЕРИВАЦІЯ В ТЕРМІНОЛОГІЇ

(на матеріалі термінів із галузі туризму)

Дослідження особливостей становлення і розвитку окремих термінологічних систем української мови, їх функціонування, проникнення іншомовних елементів у термінофонд національної мови, проблеми термінотворення становлять на сьогодні значний теоретичний і практичний науковий інтерес.

Практичний аспект сучасного термінознавства передбачає, окрім систематизації, упорядкування й стандартизації терміносистем, також уніфікацію, яка відбувається на двох рівнях – лексико-семантичному та словотворчому. Останній, як відомо, базується на системі словотворення сучасної української літературної мови, у якій виділяються і використовуються перш за все такі способи та засоби, що здатні якнайповніше відобразити специфіку професійної сфери мови.

XX століття породило чимало нових напрямків науки і техніки, галузей професійної діяльності, серед яких своєю багатоаспектністю виділяється туризм не лише як вид соціокультурної, економічної та рекреаційної діяльності, але й перспективна наукова галузь – туризмознавство, що матеріалізує свій поняттєвий апарат у мові, зумовлюючи появу відповідних термінів.

У дослідженнях останніх десятиліть, які репрезентують як загальнотеоретичний (Суперанська А.О. та ін [15], Панько Т.І, Кочан І.М., Мацюк Г.П. та ін. [13], Журавльова Т.А. [4], Д'яков А.С., Кияк Т.Р. та ін.[3], так і практичний (Симоненко Л.О.[14] Овчаренко Н.І.[11], Малевич Л.Д. [9], Ніколаєва А.О.[10], Костенко Л.М. [7]) тощо напрямки термінознавства, структурним особливостям та словотвірним моделям термінів приділено значну увагу.

Проте в сучасній українській мові комплексного словотвірного аналізу терміноодиноць, які обслуговують галузь туризму, на сьогодні ще немає. Саме це і зумовило актуальність нашої розвідки, мета якої – виявити і проаналізувати найбільш продуктивні словотвірні моделі термінів, на основі чого можливе упорядкування термінології туризму і прогнозування тенденцій майбутнього термінотворення в цій галузі.

Для словотворчої архітекτονіки термінологічних одиниць характерні в цілому ті ж принципи, що й для загальноживаних одиниць [3, с.13]. Але на відміну від загальномовного, термінологічне словотворення має певні особливості, пов'язані насамперед з самою специфікою терміна як лексичної одиниці обмеженої сфери вживання [14, с.92]. Термінологічне словотворення є усвідомленим процесом; воно дає можливість штучно запроваджувати в галузеві термінології спеціалізовані за значенням словотвірні морфеми, які виступають в певних терміносистемах виразниками конкретних значень, виконують разом з тим класифікаційну функцію [2, с.65].

У межах слів-термінів традиційно виділяються два типи словотвірних форм: непохідні та похідні. У системі термінів туризму маємо як власне українські (слов'янські) (*гість, гора, лід* та ін.), так і запозичені (*тур, чартер, траверс* тощо) непохідні одиниці, що служать твірною базою для інших термінолексем, наприклад: *гість – гостинність, лід – льодовий, льодовик; чартер – чартерний, траверс – траверсувати, траверсування, траверсовий* тощо.

Похідне слово, як зауважує Є.Голанова, є найменшим “синтагматичним цілим”, якому притаманні синтетичність форми, повторюваність знаків, багатоаспектність мотивації, різноманітність формальних засобів і словотвірних структур” [1, с.188]. При цьому похідні слова-терміни можуть бути як простими, так і складними.

Найбільшу кількість серед простих похідних одиниць терміносистеми туризму становлять терміни, утворені шляхом афіксації. При цьому афікси виступають семантичними модифікаторами, які зумовлюють нове категорієне бачення того, що позначено мотивуючою основою. Цей спосіб є достатньо продуктивним, оскільки в морфологічній структурі афіксальних термінів “органічно закладені основи структурної систематизації, що має першочергове значення для термінології” [12, с.120].

Переважає більшість однослівних похідних термінів – це іменники, що постали внаслідок морфологічної деривації від дієслівних, іменникових і прикметникових основ. Найпродуктивнішим способом творення таких одиниць є суфіксальний, де суфікс виконує роль ономазіологічного базису: він відносить похідні до відповідної поняттєвої категорії та експліцитно відображає категоріальні зв'язки туристських понять. Твір-на основа в суфіксальних дериватах передає, як правило, ономазіологічну ознаку.

Віддієслівні терміни-іменники туризму представлені 12 словотвірними типами різного ступеня продуктивності. Серед словотворчих формантів можна виділити як українські (-ник (-альник), -ння, -к(а)), так і іншомовні суфікси (-аці-я, -ант, -ор та ін.): *відпочивальник, лавірувальник, мандрівник, апробація (туру), класифікація (маршрутів), диверсифікація (туристського продукту), адаптація; траверсант* тощо.

Значною продуктивністю серед термінів-іменників туризму характеризуються словотвірні типи з українськими суфіксами –**ник(-альник)** та –**ння (-ення, -іння, -ювання)**, наприклад, *орієнтувальник, перевізник, провідник, страхувальник; бонітування, днювання, глісирування, змагання, лазіння, маркірування, орієнтування, пересування, сходження, траверсування*, а також деривати з нульовим суфіксом, більшість яких утворена від префіксованих дієслівних основ (*виїзд, в'їзд, перевал, переправа* тощо). Як переконуємося, наведені приклади є дериватами, мотивованими дієслівними основами.

Словотвірні типи віддієслівних термінів туризму з суфіксами іншомовного походження представлені в основному інтернаціоналізмами. Найбільшою продуктивністю відзначається словотвірний тип з суфіксами –**аці-я (-яці-я), -ці-я**. Деривати з цими суфіксами відповідають дієсловам з суфіксом –**ува-ти** і основами іншомовного походження і мають такі значення: “опредметнена дія, процес” (*апробація (туру), класифікація,*

диверсифікація); “предмет – наслідок дії” (*адаптація, акліматизація, ануляція, калькуляція, рекламація*); “сукупність осіб” (*міграція*); “абстрактні поняття” (*кваліфікація*). Достатньо продуктивними є також словотвірні типи з суфіксом **-ант** і загальним значенням особи – активного носія процесуальної ознаки (*мігрант, траверсант, трасант*) і суфіксом **-ат**, що має значення особи (*адресат (туризму), трасат*) або ж предмета (*експонат*), що є об'єктами певної дії.

Як засвідчує проведений нами словотвірний аналіз, серед термінів туризму поширені також відсустантивні терміноодиниці переважно з суфіксами іншомовного походження: **-тор** (*аквізитор, директор*); **-ер** (*вояжер, кемпер, менеджер*); **-ист (-іст)** (*турист, балуніст, боніст*); **-ант** (*екскурсант, рекреант*); **-ізм (-ізм)** (*туризм, альпінізм*); **-ик-а** (*боністика, туристика, фалеристика*); **-іад-а** (*альпініада, Ельбрусіада, туріада, Хібініада*) з різними словотвірними значеннями.

Деад'єктиви в термінології туризму представлені невеликою кількістю одиниць. Найбільш продуктивним типом серед них є тип із суфіксом **-ість**, деривати якого мотивовані якісними та відносними суфіксальними прикметниками з українськими та чужомовними кореневими морфемами (*атракативний – атракативність, гостинний – гостинність, категорійний – категорійність тощо*). Наведені терміни мають значення якості, властивості, що визначається мотивуючим прикметником.

У термінології туризму репрезентовано також іменникові деривати, мотивовані кількісними числівниками. Це, зокрема, словотвірний тип з суфіксом **-к-а** і значенням, відмінним від загальноприйнятого в літературній мові – “група осіб, зібрана в кількості, названій мотивуючим словом” (*двійка, трійка, п'ятірка*). Такі терміни широко представлені на сторінках науково-популярних видань і навчальних посібників з проблем спортивного туризму, наприклад: “Група, здійснивши сходження за маршрутом 5б категорії складності, спустилася “двійками” [Мартынов, с.26].

Прикметники та дієслова як окремі терміни для термінології туризму нехарактерні. Як правило, вони входять до складу термінів-словосполучень (субстантивно-ад'єктивних (*похід агітаційний, категорійний перевал, туристський маршрут тощо*) чи вербально-субстантивних (*вирубувати сходи, йти за течією, маркірувати маршрут, навісити перила, стати на воду* та ін.) і не вживаються як самостійні терміни, у зв'язку з чим їхня словотвірна деривація нами не досліджувалася. Але як свідчить аналіз однослівних термінів туризму, саме суфіксальний словотвір(в цілому), на відміну від префіксального та префіксально-суфіксального, засвідченого поодинокими прикладами, є дуже продуктивним у термінології туризму.

Крім афіксації, до продуктивних способів словотворення українських термінів туризму належать основно – і словоскладання, використання яких зумовлено появою нових слів у відповідь на соціальні замовлення, збільшенням запозичень-складних слів, засвоєння яких веде до виокремлення нових або зростання продуктивності вже відомих основ і залучення їх у процеси словотворення мови, подальшим згортанням словосполучень [6, с.83], наприклад: *екологічний туризм – екотуризм, етнічний туризм – етнотуризм, спелеологічний тур – спелеотур, туристський потік – турпотік, туристський сезон – турсезон* тощо. (“*Екотуризм – це подорожі з метою відпочинку та пізнання природи в ті місця, які порівняно мало зазнали антропогенного впливу*” [КГТ 2002, №35, с.2]; “*До закладів, що організовують подорожі, належать турагентства, турфірми, турбюро та інші*” [МТ 1997, с.108].

Складні номінації мають істотні переваги перед термінами, утвореними іншими способами. Композитні утворення відзначаються структурною і семантичною цілісністю, забезпечують точність вираження, конкретизацію понять, завдяки своїй двобічній семантичній мотивованості реалізують необхідність “висловити дві ідеї в одному слові” (Г.Винокур). Складне слово виступає засобом мовної економії, оскільки воно завжди коротше, ніж словосполучення. Крім того, у ньому “відпадає турбота про граматичне оформлення компонентів”, бо складане слово “синонімічне словосполученню і складається з опорних слів, відповідно до моделі його утворення” [8, с.73]. Терміни-композити функціонують у тісному зв'язку з системою словосполучень і є вищим ступенем конкретизації, оскільки “об'єднання в одному слові по кілька основ дає можливість точно характеризувати предмети, явища за кількома ознаками” [14, с.109].

При творенні складних термінів туризму використовуються компоненти, що побутують у мові як самостійні одиниці (туристсько-спортивний – туристський і спортивний; туристсько-краєзнавчий – туристський і краєзнавчий тощо), і зв'язані компоненти, які самостійно не вживаються (біо-, гідро-, дендро-, -дром, -логія, -тель та ін.), проте саме вони переважають у терміносистемі туризму. Наприклад: біотуризм – “туризм, об'єктами якого є будь-які прояви живої природи, чи то окремі види, чи біоценози” [КГТ 1998, № 11, с.7]; флотель – готель на воді [ЕТ–2000, с.36]; туризмологія – науковий напрямок, що вивчає туризм як соціальне явище.

Ступінь семантичної абстракції основ, що з них творяться складні деривати, різний. В одних випадках композити вільно трансформуються в мотивуючі словосполучення (глибиномір – “прилад, що міряє глибину, від “глибину міряти”), у інших – опорний компонент виражається іменником, а попередня основа виконує уточнюючу, конкретизуючу функцію (агротуризм – “вид туризму, туризм у сільській місцевості, коли туристи під час відпочинку ведуть сільський спосіб життя на фермах і хуторах” [КГТ 1998, №11, с.7]. Твірні основи поєднуються, як правило, за допомогою інтерфіксів (-о-, -е-, -и-) і можуть бути як національними, так і запозиченими.

Достатньо високою продуктивністю при творенні термінів-композитів туризму характеризується спосіб поєднання міжнародних терміноелементів як з власномовними, так і запозиченими іменниковими основами. Більшість запозичених формантів – інтернаціоналізми греко-латинського походження, що зазнали фонетоморфологічної асиміляції, характеризуються семантичною стійкістю і поєднуються за словотвірними моделями української мови.

Найбільш уживаними міжнародними компонентами в термінології туризму є **авіа-, авто-, вело-, мото-, спелео-; -дром, -логія, -тель, -тур**, менш уживаними – **агро-, аква-, біо-, гео-, гідро-, еко-, етно-, міні**. Частина таких компонентів тяжіє до препозиції (*авіа - , авто- , агро-, аква-, еко-, біо-, вело-, гео-, спелео-* тощо), інші – постпозиції (*-дром, -логія, -тель*), а деякі (*мото, тур*) варіюють своє місце у структурі слова. З цими компонентами створюються своєрідні стандартні словотворчі структури-формули, які вносять елемент системності в термінологію туризму, наприклад: **авто-**: *автотур, автотуризм, автотурист, автотоп та ін.*

Дуже широко в термінології туризму представлені іменники-композиції з опорними компонентами туризм і турист. При цьому складні слова з цими компонентами номінують не нові реалії туризму, а виступають засобом мовної економії, замінюючи відповідні словосполучення: автотуризм- автомобільний туризм, велотуризм – велосипедний туризм, екотуризм – екологічний туризм, етнотуризм – етнічний туризм тощо. Отже, як засвідчує зібраний та проаналізований матеріал, основокладання (композиція) є достатньо продуктивним способом творення термінів туризму.

Українські складні терміни туризму – юкстапозити – творяться шляхом складання окремих слів. Незалежно від того, з кількох слів складаються такі терміни, за змістом вони мають одне значення і становлять одну лексему. До них зараховуємо такі одиниці, як: блок-чартер, інсентив-туризм, кантрі-туризм, карт-бланш, ліжко-день, людино-день, скі-тур тощо. У порівнянні з композиціями юкстапозити є менш продуктивними при творенні термінів туризму.

У цілому творення термінів туризму шляхом осново – та словоскладання не відрізняється від аналогічного процесу в сучасній українській літературній мові. Розбіжності виявляються в продуктивності окремих національних та інтернаціональних терміноелементів і вибіркового використанні регулярних загальномовних словотвірних моделей.

До продуктивних способів творення номінативних одиниць туризму належить і аббревіація – “своєрідна самооптимізація лексичного матеріалу, що включає комбінаторний етап, етап компресії, етап власне оптимізації” [4, с.142]. Певна частина мовознавців (В.Борисов, І.Арнольд, Т.Журавльова) вважає аббревіатури мовними знаками, що служать для отримання, передавання й збереження інформації. Аббревіатури розглядаються цими дослідниками як вторинна номінація конкретного поняття, оскільки виникають у мові не одночасно з появою цього поняття, а лише через деякий час, після вираження його вербальним мовним знаком.

Аббревіатурні утворення, наявні в терміносистемі туризму, є подільними та неподільними з погляду їх морфемної будови. У подільних чітко виділяються усі частини, які можуть сполучатися з іншими словами (альп- спелео-, -тур-, -кор тощо) як у препозиції (наприклад, альп-табір, спелеоспорядження, турпугівка), так і в постпозиції (наприклад, туркор, “Аскотур”, „УкрСоюзТур” та ін). Неподільні аббревіатури складаються з окремих літер або звуків (наприклад: ГІТ, ДЕТС, ТРС, УТІС , ШІТ тощо).

Компоненти аббревіатур визначають їх структурні типи, серед яких у термінології туризму виділяються такі: буквені, або літерні (ініціальні) (БММТ- Бюро міжнародного молодіжного туризму, ВТО – Всесвітня туристична організація, ГТЦ – Головний туристський центр);, звукові аббревіатури (ВАТА- Всесвітня асоціація туристських агенцій, ГПТ – груповий інклюзив-тур тощо); складові аббревіатури, утворені шляхом усічення основ двох (або більше) слів: промальп – промисловий альпінізм, спорттур – спортивний туризм, туркор – туристський кореспондент та деякі ін. (Аббревіатури цього структурного типу нечисленні); мішані(часткові) аббревіатури, що складаються з початкової частини (або частин) слова та цілого слова (слів): Держкомтуризм – Державний комітет України по туризму, спецгрупа(туристська) – спеціалізована група (туристська), екскурсункт – екскурсійний пункт, турбаза- туристська база тощо.

До аббревіатур такого типу належать і конструкції з усіченими міжнародними компонентами авто-, авіа-, вело- (автотуризм, авіатур, велотурист), які Н.Клименко [6] розглядає як напіваббревіатурні-напівкомпозиційні одиниці.

Поділ аббревіатур на складові частини, як зазначає Н.Клименко, “якісно інший, ніж у нескорочених одиниць. У їхній будові виділяються своєрідні аброморфеми, межі яких не збігаються з ними за значенням і частково співвідносними за формою морфемами. Подібно до інших морфем аброморфеми наділені значенням, вони повторюються у багатьох словах і в сполученні з різними основами, тобто використовуються як активний словотворчий формант” [5, с.7]. При творенні скорочених термінів туризму найбільш продуктивною аброморфемою є тур-. Можливості побудови структурно-семантичної моделі з цією аброморфемою майже не обмежені, оскільки практично будь-яке терміноване словосполучення з прикметником туристський можна перетворити на мішану аббревіатуру шляхом усічення прикметника (за нашими підрахунками за допомогою аброморфеми тур- утворено близько 100 термінів): туристична фірма – турфірма, туристичний салон – турсалон, туристський продукт – турпродукт, туристичні підприємства – тур підприємства тощо.

Окрім охарактеризованих вище типів аббревіатур у термінології туризму має місце скорочення засобами символіки (буквені, цифрові аббревіатури, що складаються з окремих букв(цифр) або букв і цифр). Цей тип властивий, як правило, лише термінологічній аббревіації (номенклатурним утворенням). Поява такого типу одиниць викликана необхідністю цифрової конкретизації при маркіруванні окремих видів туризму, що використовується в міжнародній туристській практиці (ІГ – туризм груповий, ІН – туризм національний, ІІВ – туризм внутрішній, ІХР – туризм річковий) тощо.

Таким чином, наявність у терміносистемі туризму різноманітних типів аббревіатур пояснюється передовсім прагненням уникнути складних як для писемного, так і усного мовлення термінів, прагненням до мовної економії, більш лаконічного вираження того чи іншого поняття.

З’ясування основних способів творення термінів туризму сприяє подальшому системному вноурмуван-

ню цієї термінології, а також уможливує прогнозування шляхів і способів поповнення її новими одиницями у процесі активного розвитку туризмознавства як науки, оскільки засоби і структурні моделі, які відповідають основним принципам професійної реалізації системи і структури мови – актуальності, доцільності, аналітичності є найбільш продуктивними.

Умовні скорочення назв джерел:

КГТ – Красзнавство. Географія. Туризм.

МТ – Міжнародний туризм.

ЕТ - Енциклопедія туриста / Под ред Е.И. Тамма. – М., 1993.- 610 с.

Мартынов - Мартынов А.И. Промальп (Промышленный альпинизм). – М.: Изд-во «СпортАкадемПресс», 2001.- 208с.

Джерела та література

1. Голанова Е.И. Номинация в сфере автолексики // Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – С.159–228.
2. Даниленко В.П. О грамматических особенностях терминов-существительных // Русская речь. – 1970. – № 6. – С.63–66.
3. Д’яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – К.: Видавничий дім „КМ Academia”, 2000. – 218 с.
4. Журавлєва 1998: Журавлєва Т.А. Особенности терминологической номинации. – Донецк: Донбасс, 1998. – 253 с.
5. Клименко Н.Ф. Абревіатура// Енциклопедія “Українська мова”/ Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
6. Клименко Н.Ф. Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Українська мова. – 2003. – № 3–4. – С.83–105.
7. Костенко Л.М. Лексико-семантична та словотвірна структура української термінології садівництва. Автореф. дис. канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2005. – 22 с.
8. Лях Ирина. Композити в термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб.наук.праць. Вип.IV. – К.: КНЕУ, 2001. – С.72–74.
9. Малевич Л.Д. Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології. Автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 1999. – 20 с.
10. Ніколаєва А.О. Структурно-семантична характеристика термінології програмування, комп’ютерних мереж та захисту інформації. Автореф. дис. канд. філол. наук. –Харків, 2002. – 16 с.
11. Овчаренко Н.І. Способи номінації і словотворення у сучасній українській мінералогічній термінології. Автореф. дис. канд. філол. наук. – Донецьк, 1996. – 18 с.
12. Панько Т.І. Системність і мотивованість у політекономічній термінології // Мовознавство. – 1979. – №6. – С.15–19.
13. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. – Львів, 1994. – 216 с.
14. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. – К.: Наукова думка, 1991. –152 с.
15. Суперанская и др. 1989: Суперанская А.О., Васильева Н.В., Подольская Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. – М., 1989.- 243 с.

Шацький І.В.

ТВОРИ О.Ольжича “ГРУДЕНЬ 1932” ТА “НЕЗНАНОМУ ВОЯКОВІ”: АКТАНТНА МОДЕЛЬ

Постановка проблеми. В сучасному літературознавстві поширеними є погляди, відповідно до яких маркерами сучасної культури виступають тотальна невизначеність і релятивність, а особистість не є цілісним та внутрішньо стабільним суб’єктом, який має стійку природу (Ю.Крістева, Ж.Лакан, М.Фуко). А відтак часто акценти дослідження художніх творів зміщуються з індивідуально-особистісних та соціально-психологічних аспектів їх змісту на аспекти дискурсивно-текстологічні та комунікативні, таким чином часто нівелюючи ідейно-сміслову навантаженість доробку митців. Особливої ваги набувають ці питання при розгляді творчості поетів Празької школи, зокрема О.Ольжича, оскільки ідейно-змістова навантаженість його творів яскраво виражена, чітко підпорядковує собі всі інші аспекти художньої образності.

Мета статті. Окреслити актантні моделі поем О.Ольжича “Грудень 1932” та “Незнаному Воякові”, встановити їх співвідношення з ідейним навантаженням та загальним пафосом даних творів.

Олег Ольжич і в боротьбі, і в науці, і в поезії був взірцем громадянського обов’язку і чину.

Збірка “Вежі” О.Ольжича вийшла в Празі 1940 р. Її складають дві великі ліро-епічні поеми, написані, щоправда, ще на початку 30-х рр. Це – “Грудень 1932” (початкова назва “Городок 1932”, згодом виправлена автором), датована 1933 роком, і “Незнаному Воякові”, створена у 1935 році. Обидві вони цілком присвячені сучасності, тобто націоналістичному руху – в основному на Галицьких землях у 30-х роках, коли Польська держава окупувала Галичину. Найефективнішою і найсильнішою організацією руху спротиву українців стала ОУН.